Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Germanisztikai Intézet
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Gocsman Enikő

Franyó Zoltán műfordítói életműve a magyar-német irodalmi közvetítés tükrében

PhD-dolgozat tézisei

Témavezető:

Dr. Szász Ferenc
Dr. Balogh F. András

Budapest
2011

I. A kutatás célkitűzései és módszere

Franyó Zoltán többnyelvű íróként, több évtizeden keresztül, különböző társadalmi rendszerekben, az Osztrák-Magyar Monarchia idején, a két világháború közötti királyi és a Második Világháború utáni szocialista Romániában volt a magyar-német irodalmi kapcsolatok elkötelezett közvetítője. Egy olyan több nyelven beszélő író életműve, aki az Osztrák-Magyar Monarchia korában nőtt fel, aki következetesen művelte magyar-német kétnyelvűségét és több forrásnyelvből fordított, kétségkívül fokozott érdeklődésre számíthat a közép-kelet-európai régiót vizsgáló kultúrtörténeti kutatásokban.

Franyó hídépítő munkássága szerteágazó; mint műfordító, publicista ill. szerkesztő egyaránt részt vállalt a kultúrák közti kapcsolatok ápolásában ill. megerősítésében. Életműve több kultúra hatása alatt formálódott, szűkebb ill. tágabb hazájának, a Bánátnak valamint az Osztrák-Magyar Monarchiának igencsak heterogén nyelvi-kulturális közegében nevelődött, évekig Bécsben élt, majd 1924 után Aradra költözött, később Temesváron folytatta tevékenységét. Franyó mind magyarul, mind németül egyaránt jelentetett meg műfordításokat, ugyanakkor mindkét nyelven igencsak aktív publicisztikai tevékenységével tűnt fel, így mindkét irodalomnak elkötelezett híve és szóvívője lett, kultúrközvetítőként ugyanakkor a román irodalmi életnek is, főleg 1945 után, aktív szereplője volt.

Franyó munkásságáról mindeddig nem született tudományos igényű dolgozat, a lexikonok szócikkeiben is hiányos, nem ritkán téves adatokat találni.[1]

Jelen doktori értekezés középpontjában Franyó igencsak összetett műfordítói tevékenységének magyar és német vonatkozásai állnak, ezen belül a fordítások hatástörténeti vizsgálata kerül előtérbe, valamint a fordítói közvetítés során létrejövő magyar-német irodalmi találkozások kapcsolatrendszerének feltárása. A dolgozat úttörő

[1] *Magyar irodalmi Lexikon.* Szerk. Benedek Marcell. I. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó 1965, 365-366 o.; *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. I. köt. A.-F. Szerk. Balogh Edgár. Bukarest: Kriterion 1981, 629-634 o.; Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. IX. köt. Budapest: argumentum 1999, 648-649 o.; Dr. Petri, Anton Peter: *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*. Marquartstein [A bánáti németség biográfiai lexikona] 1992, 472-473 o.; *Dicţionarul General al Literaturii Române* [A román irodalom általános szótára]. E-K. két. Bucureşti: Univers Enciclopedic 2005, 191-192 o.

jellegét elsősorban a téma adja, hiszen Franyó fordítói tevékenységének értékelése pótolni igyekszik a magyar és német műfordítástörténet egyes hiányzó fejezeteit.

A kutatás sok esetben pozitivista feltáró- és leltározómunkát feltételezett, hiszen Franyó Zoltán szinte teljes egészében feltáratlan hagyatéka ill. széleskörű levelezése szétszórtan, többnyire hiányosan, különböző archívumokban lelhető fel. A kutatás során világossá vált, hogy egy monografikus igényű dolgozatban ennek az igencsak gazdag fordítói munkásságnak csupán a körvonalait lehetne feltárni és bemutatni. Ezért célravezetőnek tűnt néhány, az életmű szempontjából reprezentatív műfordításra összpontosítani, amelyek hatástörténetük tükrében is tudományos érdeklődésre számíthatnak.

A dolgozat az interkulturalitás problémakörére épül, a többetnikumú régiók belső viszonyhálózatának és kultúrközvetítő szerepének, ill. az irodalmi többnyelvűségnek a kérdéskörére. A disszertáció elméleti megalapozásának szempontjából értékesnek bizonyultak a kultúrtranszfer-kutatások eredményei. A „hibrid" kultúra fogalma, amelyet Homi Bhabha metaforájából kölcsönöztünk, alkalmasnak látszott a többetnikumú, többnyelvű közép-kelet-európai kultúrkör jellemzésére. Ezzel is hangsúlyozni szeretnénk az általunk vizsgált régió egyáltalán nem homogén, hanem ellentmondásos többrétűségét. Ez a paradigma-váltás új megvilágításba helyezte a kulturális kapcsolatok jellegét. A kultúrközvetítést így egy olyan folyamatként értelmeztük, amelynek során a kultúrák belső differenciálódására ill. azok bonyolult külső kapcsolathálózatára helyeződik a hangsúly. Franyó kultúrközvetítő szerepkörének autentikus feltárása ennek a kutatási perspektívának a fényében vált igazán lehetségessé, hiszen így sikerült az ok-okozati összefüggéseket többdimenziós megvilágításba helyezni.

Fontosnak bizonyult a hatás- és kultúrtörténeti vizsgálódást esztétikai kérdésekkel összekapcsolni, hiszen a fentiekben leírt kultúra-elméleti fogalmak határai ott válnak igazán láthatóvá, ahol esztétikai jellegű kérdésekre keressük a választ. Így igencsak tág teret igyekeztünk biztosítani a szövegközpontú elemzéseknek. A *Translation Studies* elméleti téziseiből kiindulva egy deszkriptív, empirikus műfordításelemzés elveit követtük. Ugyanakkor elégtelennek találtuk a csak kizárólag célnyelv-központú szövegelemzést, hiszen a szöveg makro- és mikroszintjén végzett

forrásnyelvi és célnyelvi szöveg közti összehasonlító elemzés véleményünk szerint elkerülhetetlenül összefonódik a fordításkritikai értékeléssel.

Néhány szövegpélda segítségével megkíséreltük Franyó fordítói technikáját feltárni, ill. helyenként egyazon mű különböző, recepciótörténetileg jelentős fordításának összehasonlító elemzését végeztük el. Ez a módszer véleményünk szerint mélyebb bepillantást nyújtott Franyó műfordítói koncepciójába, másrészt így egyértelműen megmutatkoztak az egyes fordítói megoldások erősségei ill. gyengéi. A hatástörténeti és esztétikai kérdések együttes tárgyalása egy olyan többdimenziós elemzés lehetőségeit tárta fel, amely Franyó kultúrközvetítő tevékenységének értékelése szempontjából igencsak termékenynek bizonyult.

II. A dolgozat felépítése

A dolgozat első fejezetében a műfordítás kultúrtörténeti és nyelvi-esztétikai dimenzióit jártuk körül, miközben saját elméleti álláspontunkat próbáltuk tisztázni. Így jutottunk el egy tágan értelmezett *műfordítás*-fogalomhoz, amely egyrészt a fordítás nyelvi-stilisztikai jegyeit igyekszik meghatározni, másrészt olyan kategóriákat is értelmezési körébe von, mint például a hatástörténet, a politika, a gazdaság és a hatalom. A műfordítás az irodalmi élet szerves része, így természetes, hogy nem kizárólag nyelvi-esztétikai termékként értelmezendő. Az irodalmi élet és az író-olvasó viszony alakításában ugyanúgy jelen van, mint az eredeti műalkotás. A modern kánonelméleti kutatások például a fordításnak elsősorban a célnyelv irodalmi hagyományába való beilleszkedési esélyét vizsgálják, hiszen az a fontos, hogy mennyiben sikerül a fordításnak új kánoni rangot találnia egy másik hagyományban.

A dolgozat első fejezetében olyan fordításelméleti fogalmakat próbáltunk meg az elméletek kereszttüzében megvizsgálni, mint az *ekvivalencia*, a *műfordítói hűség*, ill. a *minőség* meghatározhatósága. A műfordítás által kiépített kulturális kapcsolatok hálózatát a modern kultúra-elméleti kutatások fényében értelmeztük.

A dolgozat II. fejezetében élet és életmű kölcsönhatásait vizsgáltuk. Az első részben az életrajzi adatok fényében igyekeztünk megrajzolni a műfordító Franyó portréját, anélkül hogy egy hagyományos értelemben vett biográfiai leírás lépéseit követtük volna. Franyó életrajzát emlék-részletekből állítottuk össze, saját

visszaemlékezéseiből ill. kortárs-emlékekből építkeztünk. Az autobiográfia ill. emlékirat-irodalom kutatásának elméleti megfigyelései nagymértékben segítettek a leírás tudományos hátterének körvonalazásában. A második részben az irodalmi többnyelvűség kérdésköre került előtérbe, hiszen ez véleményünk szerint Franyó életművének konstrukciós elvét képezi. Az irodalmi többnyelvűséget komplex irodalomszociológiai jelenségként értelmeztük, miközben azokra a sajátos kifejezési formákra figyeltünk, amelyek az életmű egyéni jellegét biztosítják. A harmadik rész Franyónak a román kultúrához fűződő viszonyáról próbál egy lehetőleg átfogó képet nyújtani. Hangsúlyozni szeretnénk ugyanakkor, hogy Franyó műfordítói tevékenységének ezt a vonatkozását csupán egy önálló dolgozat keretében lehet a maga igazi jelentőségében bemutatni és méltatni.

A II. fejezet átfogó célja az volt, hogy Franyó életművének többszintűségét a maga szerveződési és konszolidációs folyamatában, mint egy tipikusan közép-európai attitűd irodalmi kifejeződését mutassuk be. Ennek gyökereit a Monarchia ill. a Bánát nyelvi-kulturális sajátosságaiban találtuk meg.

A dolgozat III. fejezetében Franyó kultúrközvetítő szerepvállalásának alapvonásait próbáltuk meghatározni. Az életmű belső összefüggéseit véleményünk szerint csak akkor tudjuk igazán megérteni, ha egyrészt feltárjuk műfordítói munkásságának irányadó elveit, másrészt az általa kiadott világirodalmi antológiák tükrében próbáljuk körvonalazni az író világirodalom-fogalmát. Franyó a világirodalom számos lírai alkotását lefordította magyar ill. német nyelvre, így valójában nehéz az életmű súlypontjait meghatározni. Műfordítói célkitűzéseit valójában a tervezett ill. kiadott antológiák tükrében érthetjük meg igazán, hiszen itt rajzolódik ki legjobban az a kultúrközvetítői feladatvállalás, amely alkotásának irányt szabott. Világirodalom-fogalma a goethei koncepció jegyében formálódott, amely a Közel- és Távol-Kelet irodalmait ugyanúgy átöleli mint a klasszikus ókort, a középkort vagy a jelenkori európai irodalmakat. Egy átfogó bemutatásnak így elsősorban az életmű expanzív jellegét kell hangsúlyoznia.

A doktori értekezés központi és egyben legterjedelmesebb részét a IV. fejezet foglalja magába. Ebben a fejezetben Franyót mint a német irodalom magyar ajkú közvetítőjét mutatjuk be. A recepciótörténeti kutatást itt szövegimmanens műfordításelemzésekkel kapcsoltuk össze.

A német irodalom magyar nyelvű közvetítése egyértelműen az életmű egyik súlypontját képezi. A műfordítások által bemutatott alkotók portréja igencsak sokszínű. A Weimari klasszicizmustól a századforduló izmusain át a Franyóval kortárs irodalomig terjed és geográfiailag átöleli a németség különböző bel- és külhoni területeit. Az impozáns lista olyan neveket tartalmaz mint Goethe, Schiller, Heine, Lenau, Nietzsche, Detlev von Liliencron, Richard Dehmel, Rainer Maria Rilke, Hugo von Hofmannsthal, Felix Braun, Georg Trakl, Bertolt Brecht, Ernst Toller, Else Lasker-Schüler, Paul Celan vagy Franz Liebhard.

A példázott anyag sokszínűsége ellenére a választás azért esett a Hofmannsthal- és Rilke-fordításokra, valamint Goethe *Faust*jára, mert ezek a művek Franyó egész pályafutását végigkísérték és ösztönözték. Ugyanakkor külön alfejezet illeti meg Franyónak az osztráksághoz ill. az osztrák irodalomhoz fűződő irodalmi ill. személyes kapcsolatát. Az életmű egészében ugyanis kiemelkedő helyet foglal el az osztrák irodalom közvetítése, elsősorban a századforduló lírája. Elismerés illeti meg mint az osztrák irodalom elkötelezett és jelentős műfordítóját.

Egyértelműen sikerült bizonyítanunk, hogy Franyó irodalmi pályafutásában a 20. század kezdetétől egészen a késői 1970-es évekig meghatározó szerepet játszott Ausztria és az osztrák főváros művészi légköre. Irodalmi és személyes pályafutása mélyen gyökerezik ennek a térségnek a szellemiségében. Az Osztrák-Magyar Monarchia korában végezte iskoláit, osztrák felesége révén az Ausztriához fűződő személyes kötelékek még erősebbé váltak, első irodalmi próbálkozásai ennek a kornak a légkörében születtek. Magyar emigránsként Bécsben talált politikai és irodalmi menedékre, első jelentős műfordításköteteit is itt jelentette meg, a Bécsi Egyetemen tanult és itt vehette át műfordítói életművének legjelentősebb kitüntetéseit, köztük 1970-ben Herder-díjat. Az 1960-as, 1970-es években Franyó irodalomközvetítő szerepvállalása nagymértékben hozzájárult a magyar, a román, a romániai német irodalom ausztriai kapcsolatainak alakításához.

Önállóan tárgyaljuk Franyó Hofmannsthal- és Rilke-fordításait, valamint a *Faust*-fordítást. Franyó magyar *Faust*ja véleményünk szerint kiemelkedő műfordítói teljesítmény, amely számos esztétikai erénnyel bír, akkor is ha napjainkban csupán az irodalomértők, szakértők szűk körében ismert és elismert.

A IV. fejezet középpontjában az a kérdés áll, hogy Franyó műfordításai milyen tágabb recepciótörténeti ill. -esztétikai kontextusba illeszthetők. Ennek a kérdéskörnek a feltárásakor egyrészt a magyar recepció irányvonalát követtük, másrészt az illető műnek az életmű egészében elfoglalt helyét próbáltuk meghatározni.

A fejezet két összehasonlító elemzése Franyó fordítástechnikájának sokszínűségét kívánja példázni. Két olyan műről van szó, amely poétikai-esztétikai, ill. nyelvi-stiláris jegyeit illetően nagyon különböző. A *Kornétás*-könyv Rilke korai alkotásaihoz tartozik és szecessziós elemeit tekintve egy polgári irodalmi ideál elkötelezettje. Ernst Toller *Fecskekönyve* az expresszinista líra összes meghatározó jegyét magán viseli. A Kornétás-könyv fordítását Franyó kétszer, két különböző változatban adta ki, Toller Fecskekönyvének egyidőben két fordítása is született, az egyik a Franyóé, a másik a Dsida Jenőé. Az elemzés során a különböző műfordítói megoldások tükrében kívánjuk a fordító koncepcióját meghatározni, ill. az egyes fordítások erősségeit ill. gyengéit kiemelni.

A dolgozat utolsó fejezete Franyó német nyelvű fordításaival foglalkozik. A súlypont a német Ady-fordításokra esett, de egy önálló alfejezet keretében megkíséreltük a magyar irodalom német nyelvű közvetítését az életmű egészében végigkísérni.

Franyó Ady korai német nyelvű tolmácsolói közé tartozik; erre a munkára nemcsak kétnyelvűsége tette kiválóan alkalmassá, de bizonyára a költő iránti művészi, emberi elkötelezettsége is ösztönözte abban, hogy a német ajkú olvasóközönségnek bemutassa az Ady-versek világát. Akárcsak a legtöbb magyar származású Ady-fordító, ő is mintegy misszióként vállalta a költő világirodalmi elismertetését. A téma azért is különösen izgalmas, mert Ady verseinek fordítása ill. fordíthatósága körül számos vita zajlott, hiszen sokan úgy vélték, vélik mai napig, hogy ez a költészet, amely merész versnyelvi újításaival robbant be a magyar irodalomba és amely mélyen gyökerezik a magyar történelmi mitológiában ill. a korabeli magyar társadalmi valóságban, jórészt fordíthatatlan. Ennek ellenére Ady-verseket már 1908-tól kezdve fordítottak németre és fordítanak a mai napig.

A harmadik alfejezet középpontjában József Attila *Thomas Mann üdvözlése* című költeményének német fordítása és recepciótörténete áll. Franyó fordítása azért is különösen jelentős, mert Thomas Mann feltételezhetően ezt a szöveget olvasta először.

A fordítás szövegét összevetettük a későbbiekben ismertté vált Stefan Hermlin-féle fordítással ill. Báthori Csabának 2005-ben megjelent magyar fordításával. Egyetlen költemény kapcsán kíséreltük meg az irodalmi élet bonyolult viszonyhálózatát felfedni, hiszen nemcsak a szöveg, de a fordítások keletkezéstörténete is izgalmas recepciótörténeti mozzanatokat tárt föl.

III. Következtetések

A disszertáció során sikerült bizonyítanunk a kutatás indító hipotézisét: Franyó Zoltán helyét a magyar valamint a romániai német műfordítás-irodalom történetében kultúrközvetítői programjának tartalma jelöli ki. Műfordítói célkitűzéseiben egy olyan program igényei fogalmazódnak meg, amelyek a fordításnak elsősorban kultúrpolitikai jelentőségét hangsúlyozzák. Franyó már indulásakor nagyon ambiciózus műfordítói tervvel jelentkezik, amelynek elsősorban a rendezettsége, egyfajta filológusi érdeklődés és a kultúrkörről-kultúrkörre haladó kíváncsiság a jellemző erénye.

Meghatározónak tekintjük kultúrközvetítői tevékenységének enciklopédikus törekvését, azt az univerzalitásra törő világirodalom-fogalmat, amely a világirodalom jelentős lírai alkotásainak magyar és német nyelvű közvetítésére ösztönözte. Tagadhatatlan, hogy műfordítói tevékenységében az „életműre való törekvés" észlelhető. Az a tény, hogy Franyó mind magyar, mind német nyelvre egyaránt fordított, tette őt igazán alkalmassá a kultúrközvetítő szerepére. Hangsúlyozni szeretnénk ugyanakkor, hogy Franyó nem csupán a magyar-német irodalmi kapcsolatok közvetítőjeként alkotott jelentőset, hiszen a román líra, a görög klasszikusok, a francia szimbolisták vagy akár a kínai költészet magyar és német nyelvű tolmácsaként is irodalomtörténeti érdeklődésre tarthat számot.

Tudatosan, programszerűen vállalt kétnyelvűségét, amelyhez egy többnyelvű irodalmi érdeklődés társult, a közép-kelet-európai régió jellegzetes irodalmi megnyilvánulásaként értelmezzük. Ennek gyökereit egyértelműen a Habsburg Monarchia valamint a többnyelvű Bánát nyelvi, kulturális heterogenitásában véltük megtalálni.

Franyó életműve több mint hét évtized munkájának eredménye. Ezek az évtizedek különböző irodalmi és történeti korszakokhoz köthetők: a szecessziós kezdetek, az első Nyugat-generáció által megalapozott irodalmi modernség, a két világháború közti erdélyi valamint bánáti regionális irodalmi törekvések, a szocializmus évtizedei, amelyeket a dogmatizmus és a fullasztó szellemi korlátok légköre jellemzett mindezek a nemegyszer ellentmondásos irodalmi és politikai hatások kísérték és határozták meg Franyó életművének alakulását.

Franyó műfordítói arcéle azonban mégiscsak a Nyugat-nemzedék alkotói munkásságának légkörében formálódott. Műfordításaiban a Nyugat nyelvi-stiláris vívmányain iskolázott költői nyelv szólal meg. Meghatározó szereppel bír a muzikalitás és formai tudatosság, amelyet néhol egyfajta szecessziós hangulat kísér. Korai műfordításaiban nyomon követhető költői példaképének, Ady Endrének a hatása is.

Műfordítói eszménye a tartalmi és formai elemek szintézisének a megteremtése. Fordításait állandóan, kiadásról-kiadásra korrigálta, s ebben a folyamatos, önrevíziós munkában tetten érhető az az igyekezet, amely a legmegfelelőbb kifejezés megtalálásának szolgálatában állt. Ez annál is inkább érdekes, hiszen egészen ritka a fordítástörténetben, hogy ugyanaz a fordító egy általa már lefordított költői szöveget gyakran teljes egészében újrafordítson. Még ritkább azonban, hogy a fordítás alakításának folyamata tisztán nyomon követhető legyen, mégpedig a publikált kiadásokban. Tagadhatatlan tény azonban, hogy Franyó számára a műfordítás hivatás, de a megélhetés penzuma is volt, s ez a fajta szerepváltás nyilván befolyásolta, s nem mindig esztétikai érvek alapján, az alkotói munkát.

Franyó kétnyelvű műfordítói életműve, alkotásainak plurikulturális dimenziói véleményünk szerint egyenesen a kultúrközvetítő protípusává avanzsálják. Tevékenységében tetten érhetők mindazon kulturális kölcsönhatások, amelyek az egykori Monarchia ill. a Bánát életterében is megnyilvánultak.

IV. Publikációk a dolgozat témaköréből

Ungarische Faust-Übersetzungen. Zu ihrer Rezeptions- und Wirkungsgeschichte [A magyar Faust-fordítások recepció- és hatástörténetéről]. In: *Kronstädter Beiträge zur Germanistischen Forschung*. Brassó: aldus 2005 (Reihe Academica 7), 96-107 o.

Zoltán Franyós Übersetzungen im österreichisch-ungarischen Kontaktfeld des 20. Jahrhunderts [Franyó Zoltán fordításai a 20. századi osztrák-magyar kapcsolatok tükrében]. In: Mittelbauer, Helga és Balogh F. András (kiadók): *Zentraleuropa – ein hybrider kultureller Kommunikationsraum.* Wien: Praesens Verlag 2006, 173-191 o.

Literarische Übersetzungen im Spiegel der Erinnerung und Identitätssuche am Beispiel der deutschen Ady-Übersetzungen von Zoltán Franyó. In: *Kronstädter Beiträge zur germanistischen Forschung* [A műfordítás az emlékezés és identitáskeresés tükrében. Franyó Zoltán német Ady fordításai nyomán]. Bd XI. Kronstadt: aldus Verlag 2009 (Reihe Academica 11), 116-135 o.

Übersetzerische Treue im Spannungsfeld der Theorien [A műfordítói hűség fogalma az elméletek kereszttüzében]. In: *Bulletin of the Transilvanian University of Braşov.* Serie IV Philology, Cultural Studies. Braşov: Transilvania University Press 2010, 146-157 o.

Előadások

Die Mehrsprachigkeit des Übersetzers Zoltán Franyó. *Diskussionen, Kontroversen* [Franyó Zoltán többnylevűsége]. Előadás 2006 május, VII. Nemzetközi Germanisztikai Kongresszus, Temesvár

Konstruktion von Gedächtnis am Beispiel des Übersetzers Zoltán Franyó und seiner literarischen Beziehungen zu dem ungarischen Dichter Endre Ady [Az emlékezés konstrukciója. Franyó Zoltán és Ady Endre irodalmi kapcsolata]. Előadás, 2007 szeptember, az Osztrák és Magyar Akadémiai Vegyesbizottság Konferenciája, Bécs

Der Übersetzer Zoltán Franyó und seine Faust-Übersetzung [Franyó Zoltán Faust-fordítása]. Előadás, 2008 október, Nemzetközi Faust-Szimpózium, Szeged